

<https://doi.org/10.62837/2024.10.251>

İLƏHƏ MƏMMƏDOVA,
SƏİDƏ ÖRUCOVA
ADU

ilaha_1976@mail.ru, o.sayka@mail.ru

DİL ƏLAQƏLƏRİ ZƏMİNİNDƏ SÖZALMA PROBLEMİ

Açar sözlər: sözalma prosesi, regionalizm, ikidillilik, çoxdillilik, modifikasiya, leksik vahid, resipient, sosiolinqvistik amillər.

Key words: word borrowing process, regionalism, bilingualism, multilingualism, modification, lexical unit, recipient, sociolinguistic factors.

Ключевые слова: процесс усвоения слова, регионализм, двуязычие, многоязычие, модификация, лексическая единица, реципиент, социолингвистические факторы.

Dil təmas hadisələrinin təsnifatı həmişə bu sahənin tədqiqatçılarını narahat edən mühüm məsələ olmuşdur. Bir dildən digər dilə qəbul edilmiş sözlərin təsnifatı bu sahənin tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmək üçün onların öyrənilməsinin ilk aspektlərindən biri olmuşdur. Sözmələrin təsnifatına bu xüsusi maraq ondan irəli gəlirdi ki, dil təmaslarının öyrənilməsinin ilkin mərhələlərində diqqət prosesin özündə deyil, əsasən borc alma məhsullarına yönəlmişdir. Hər hansı bir dildə toplanmış alınma sözlərin araşdırılması həmin dildə danışan xalqın dünya tarixinin ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi inkişafında oynadığı rolu, onun başqa xalqlarla ünsiyyət tarixini öyrənmək üçün zəngin material verir. Göstərmək lazımdır ki, müxtəlif xalqlar arasında etnogenez, miqrasiya və mədəni kontaktlar haqqında məlumat almaq üçün alınmaların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki bir xalqın başqasına mədəni təsirinin izləri, hansısa miqrasiya və ya etnogenez proseslərinin izləri alınma sözlərdə yaşamaqdadır. [1, 10] Bununla yanaşı, dünyanın müxtəlif dillərindəki alınmaların və bu alınmaların yayılması qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, baş verən hadisənin dilxarici və dildaxili amillərinin tədqiqi bəşər cəmiyyətinin dil və təfəkkür inkişafının elmi izahına və deməli, bu sahədə sözalma prosesinin özünün rolunun qiymətləndirilməsinə yol açır. İndiyə qədər müxtəlif dillər zəminində cərəyan edən sözalma təcrübəsi üzərində aparılmış elmi müşahidələr aşağıdakı məsələləri üzə çıxarmışdır:

1. Dünya dilləri arasında söz mübadiləsi dil və təfəkkür tarixinin ən ilkin dövrlərindən həyata keçirilməkdədir. Bu hadisənin olduqca zəngin tarixi təcrübəsi vardır. Obyektiv tərzdə sözalma hər bir dilin leksik cəhətdən zənginləşməsi baxımından müsbət hadisədir.

2. XX əsrə qədər dünyanın ayrı-ayrı regionlarında yaranmış iri dövlətlər əyalətlərdə yerli əhalinin mənafeyinə zidd imperialist dil siyasəti yeritmişlər. Bunun tarixi

nəticəsi belə olmuşdur: bir çox yerlərdə ikidillilik, çoxdillilik şəraiti formalaşmış, təbliğ olunmuş hakim dillərdən avtohton dillərə müəyyən qədər söz keçmişdir. Bununla yanaşı, bu cür söz axını imperiyalar dağılandan sonra daha güclü olmuşdur. Bu fakt hər bir dilin xarici təsirlərə, zora nə qədər müqavimət göstərməyə qadir olduğunu bir daha sübut edir. Əksinə, azad ünsiyyət şəraitində dillər bir-birindən daha yaxşı bəhrələnir.

3. Sözalma dil hadisəsi dillərin bir-birinə distansion təsirindən fərqləndirilməlidir. Sözalma hadisəsi o zaman baş tutmuş sayılır ki, bir dildən digərinə maddi varlıq - söz, morfem, şəkilçi və s. keçmiş olsun. Bir səsin və ya bir neçə səsin başqa dildən alınması mümkün deyildir - hər hansı yeni səs bir dilin o birisinə təsiri nəticəsində, lakin həmin dilin öz daxili imkanları hesabına uzun əsrlər ərzində formalaşa bilər. "Fonetik alınma" anlayışı dəqiq deyildir.

4. Sözalma hadisəsi leksik hadisədir. "Semantik alınma kalka" anlayışı Əslində tərcümə deməkdir. Deməli, "semantik alınma" anlayışı dəqiq deyildir. Çünki bu zaman dilə heç bir maddi varlıq - leksem gətirilmir.

5. Alınma hadisəsi leksik mahiyyət kəsb edir. Lakin bunun arxasında həm də "morfoloji alınma", "qrafik alınma", "orfoqrafik alınma" anlayışları dayanır. 6. Alınma dilxarici, sosiolingvistik prosesdir. Assimilyasiya isə sırf dildaxili, resipientdə cərəyan edən prosesdir. Hər iki proses bütöv bir dil hadisəsinin, yəni sözalmanın tərkib hissələridir. Söz sosiolingvistik amillərin təsiri altında alınır, resipientin tələbi ilə assimilyasiya olunur. Yalnız bundan sonra "alınma söz" statusu qazanır.

7. Assimilyasiyanın özü dilin müxtəlif yarusları baxımından leksik assimilyasiya, qrammatik assimilyasiya, fonetik assimilyasiya, qrafik-əlifba assimilyasiyası, semantik assimilyasiya, orfoqrafik assimilyasiya, Sifri assimilyasiya kimi bir neçə qrupa təsnif olunur.

8. Sözlərin assimilyasiya olunmaması mümkün deyildir. Bütün alınmalar dil tərəfindən mənimsənilmiş sayılır. Yalnız makaronik vahidlər, "əcnəbi sözlər" nitqdən dilə keçə bilmir və assimilyasiyaya uğramır: şifahi assimilyasiya hələ dil tərəfindən mənimsənilmə demək deyildir.

Alimlər qeyd edirlər ki, sözalmanın ən mühüm şərti ünsiyyətdə olan dillərin rəsmi statusu və nüfuzluğu sayılır, bu isə kommunikativ funksiyaların həcmi, ədəbi ənənələrin qədimliyi, dil daşıyıcılarının sosial mövqeyi ilə müəyyən edilir. [6, 45]

"Alınmaların mənbəyi, kəmiyyəti və xarakteri əsas etibarilə bir etnosun mədəni orientasiyası, onun dilinin rəsmi statusu və nüfuzluğu ilə müəyyən edilir". Bütün orta əsrlər boyu Qərbbə meyl edən etnoslar xristianlıq dili sayılan latın, Şərqqə meyl edənlər isə islamın dili sayılan ərəb dili ətrafında birləşərək hətta öz dillərinin nüfuzunu artırmağın başlıca yolunu bu aparıcı dillərdən faydalanmaqda görmüşlər. Nəticədə latın və ərəb dilləri ətrafında regionalizmlər fondu təşəkkül tapmışdır. Avropa dillərində ilk alınmalar latın sözləri, islam dünyasında isə ərəb kəlmələri

hesab oluna bilər. Odur ki, dillərin təbii internasionallaşması özünü ilk növbədə regional qruplaşma səviyyəsində göstərə bilmişdir. Bu cür regionallaşma bütün dünya dillərində müşahidə edilir. “Klassik (qədim yunan və latın) dillərdən alınmalar ən qədim leksik və sözdüzəldici elementlər fondu kimi indi də bütün ziyalı dünyasını daim yeni və dəqiq təyinatlı, beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş və standartlaşdırılmış elmi- texniki terminlərlə təmin edir. Sanskrit isə eyni rolunu İndoneziya Respublikasının milli dili baxarsa-İndoneziyada yerinə yetirir”. Fars dili vaxtilə ərəb dilindən, türk dilləri fars və ərəb dillərindən yan keçib, Avropa dillərindən qidalana bilməzdi və ya əksinə. Qərb alimləri öz regionlarındakı dilləri bir kənara qoyub, Şərq dillərindən söz seçmirdilər. Şərq-Qərb dil qonuşması isə yalnız o zaman baş verirdi ki, məsələn, Şərqdə yazılmış elmi risalələrin tərcüməsi zamanı anlayışı ifadə etmək üçün Qərb regionunda layiqli bir ekvivalent tapılmırdı. Fransızlar daha çox inkişaf etmiş Şərq-ərəb astronomiyasına aid risalələrin tərcüməsi zamanı müvafiq söz tapmadıqlarından ərəb sözü “səmt” terminini “zenith” kimi formalaşdırıb dillərinə gətirmişdilər. Beləliklə, məcburi alınmalar təşəkkül tapmağa başlayırdı, dil problemləri xalqların bir-birinə üz tutmasına, onların ünsiyyətə girməsinə şərait və mədəni zəmin hazırlayırdı. İkinci tərəfdən, alınmaların özlərinin iki növü ortaya çıxmağa başlayırdı: regional alınmalar və regiondankənar internasional alınmalar. Dillərarası ünsiyyətin sonralar daha da genişlənməsi regionalizm qruplaşmalarının dağılmasına və əksinə, internasionalizmlərin inkişaf etməsinə gətirib çıxardı. Məhz buna görə də klassik alınmalar dedikdə, Qərbdə birinci növbədə klassik yunan və latın dillərindən alınmış ilk regional internasionalizmlər nəzərdə tutulur.

Qərb dilləri sabiq Qərb regionu daxilində internasionallaşır, Şərq dillərinin internasional fondunun formalaşmasında fəal iştirak edir. Şərq dilləri isə sabiq Şərq regionu daxilində internasionallaşır. Qərbin hesabına internasionallaşır, Qərbin internasional fondunun təşəkkülündə isə iştirak edə bilmir. Nəticədə hazırda internasionallaşmadan söz düşəndə dilçilikdə Əsas etibarilə avropaizmlərin yayılması səviyyəsi öyrənilir. Misal üçün, yapon dilində internasionalizmlərin olub-olmamasını müəyyənləşdirərkən bu dildə avropaizmləri axtarırlar, tapmayanda isə ya yapon dilinin internasional fondunun olmamasından, ya da bu fondun kiçikliyinə danışırlar. Düzdür, burada subyektivizm və Avropa təəssübkeşliyi sezilir, ancaq hər halda Uzaq Şərq bölməsində regionalizmin qalması da buna haqq verir. Qərb dilləri regionalizmdən çıxdığı üçün Qərb dilçiliyi Uzaq Şərqdəki dil regionluğunu internasionallaşma səviyyəsində qəbul etmək və başa düşmək istəmir. Şərq dilçiliyinin, məsələn, yapon dilinin Çin və Koreya dillərindən bəhrələnmək internasionallaşdığı haqqında qənaəti təsirli deyil. Deməli, tarixi keçmişdən fərqli olaraq, hazırkı mərhələdə regional dil əlaqələri dairəsi ilə məhdudlaşmaq özünü doğrultmur. Düzdür, bir sıra hallarda bunun dildaxili səbəbləri özünü büruzə verir. Məsələn, Avropa dillərindən gələn internasionalizmlərin mühüm hissəsi Uzaq Şərq və Hind-Çin dillərində çox böyük çətinliklə işlədilir. Çin dilinin tədqiqatçısı yazır:

“Sözəlmədə fonem tərkibi əlbəttə, bir qədər rol oynayır, lakin, fikrimizcə, bu daha vacib məsələdir ki, Çin dilinin heca xarakteri, onun əsas sisteminin sillabizmi alınma sözlərin uzadılmasını və hər samitdən sonra bir sait Əlavə edilməsini tələb edir. Bu isə çox vaxt çoxhecalı, nəhəng strukturlu, tələffüzə uyşmayan leksik vahidlərin ortaya çıxmasına səbəb olur”. [9, 25-27] Elə buna görə də çinlilər imkan daxilində Qərb dillərindən sözləmədən qaçmağa meyl edirlər. Çinli üçün tay dilindən və ya yapon dilindən sözləmə daha asandır. Bu səbəbdən isə hələlik Uzaq Şərq regionalizminin qorunub saxlanmasını müşahidə edirik.

Dillərin tarixi əlaqələrini izlərkən daha bir maraqlı məsələnin şahidi oluruq. Dillər bir-birinə iki siyasi səviyyədə təsir göstərmişdir: azad təsir və məcburi təsir. Akad. M.Z.Cəfərov iddia edir ki, dillərin ünsiyyəti azad əlaqələrdə təzahür edir və heç bir dil öz sözlərini başqasına zorla qəbul etdirmir. Bəlkə də, hazırkı mərhələdə və daha mədəni ölkələrdə bu belədir. Ancaq tarixən zorla söz qəbul etdirmək və ya zorla sözləmə hadisələri də müşahidə edilmişdir. Məsələn: işğalçıların yerli əhaliyə öz dillərini məcburən ötürmələri tarixdən bəllidir. Elə bizim günlərimizdə rus imperiyasının dağılması ilə bir vaxtda onun daxilində dil siyasətinin də düzgün aparılmadığı haqqında tənqidi fikirlər yayılmağa başlamışdır. Bununla belə paradoksal bir vəziyyət müşahidə edilir: hər bir dil o qədər qüdrətlidir ki, hətta ən qatı dil siyasətinə belə sinə gərib, öz simasını saxlaya bilir və nə qədər təzyiq görsə də, ona kəskin müqavimət göstərə bilir. Sıxışdırıldıqda dil dildənkənər təsirlərə baxmayaraq, hakim və ya daha informativ - güclü dilin təsirindən müdafiə olunur, azad ünsiyyətdə isə internasionallaşdırmaya və ya sözləməyə daha geniş meyl göstərir. Şərqdə, məsələn, Malayziyada dünyada ingilis dilinin olduğunu yerli əhali ingilis işğalından sonra bilib. Maraqlıdır ki, ingilislərin hökmranlığı dövründə malay dilinə çox cüzi miqdarda ingilisləmlər daxil ola bilib, işğaldan sonrakı dövrdə isə ingilis dilindən yerli dilə külli miqdarda söz alınıb. Buna analoji hadisələr Hindistanda, bir sıra Afrika ölkələrində müşahidə olunmuşdur. İşğalçının dili gəlmə dil kimi qəbul edilib və yerlilər tərəfindən də paralel surətdə hakim dil kimi işlədilmiş, lakin yerli dilə onun təsiri çox az olmuşdur. Azad olandan sonra isə, bir tərəfdən, sabiq işğalçının dili yerli variant kimi (məsələn, Malayziyada ingilis dilinin maqlış adlanan variantı, Hindistanda hind ingiliscəsi, Mozambikdə işlədilən portuqal dili variantı və s.) qalmış, ikinci tərəfdən, avtoxton dil ondan müxtəlif səviyyələrdə faydalanmış, kifayət qədər söz götürmüşdür. 1979-cu ilə qədər İranda ingilis-amerikan təsiri daha güclü olsa da, fars dilinə XIX əsrdən bəri keçməyə başlamış avropaizmlərin böyük əksəriyyətini fransız dili vahidləri təşkil etmişdir; ingilis alınmalarını barmaqla saymaq olardı. [2, 87]

Bütün bunlar göstərir ki, dilə kənardan, olsa-olsa, yalnız müvəqqəti ekstralinqvistik təsir göstərilə bilər və dil daxilindən hər cür zora müqavimət potensialına malikdir. Həmçinin obyektiv ehtiyac baxımından sözləmə yalnız azad

leksik mübadilə şəraitində gerçəkləşə bilər. Bu, sözləmə hadisəsinin başlıca qanunauyğunluğu kimi nəzərdə tutulmalıdır.

Məlumdur ki, müasir milli dillər ulu dillərdən yayılmışdır. Qohum dillərin tarixin dərin qatlarından baş alıb gələn ümumi leksik fondları vardır və bu ortaq fondunun onlardan hamısına aid olmamasını iddia etmək olmaz. Lakin dillərarası əlaqələr sonralar qohum dilləri də əhatə etmişdir. Başqa sözlə, hazırda qohum dillərin də bir-biri ilə ünsiyyət formaları yaranmışdır. Bu ünsiyyət nəticəsində, bir tərəfdən, qohum dillərdən biri tarixi inkişaf prosesində itirdiyi hansı elementisə lazım gələndə "öz qohumlarından" geriyyə mənimsəyə bilər, ikinci tərəfdən, bu dillərdən hər hansında yeni yaranan neologizm az bir zamanda başqalarına da keçir. Avropa dillərində bu geniş müşahidə olunur. Daha çox semantik modifikasiya alınır. Məsələn, rus dilindən bizə məlum olan "obraz" sözü belorus ədəbi dilində "abraz" kimi işlənir və "ikona" mənasını verir. Belorus danışıq dilində onun həm də "portret, şəkil" mənası qeyd olunur. Polyak dilində "obraz"- abstrakt mənada işlədilir. Belorus dilindəki mənənin izlərinə yenidən rus dilində rast gəlmək olur. [3]

Alınma dedikdə, dilə başqa bir dildən və əsas etibarilə ehtiyac üzündən gətirilmiş maddi faktlar nəzərdə tutulmalıdır. Fonoloji, sintaktik, semantik və üslubi məqamlarda isə bir dil başqasına təsir edir və həmin başqa dil təsirdən öyrənərək, dil-təfəkkür münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi sayəsində yalnız və yalnız öz daxili resurslarından istifadə etməklə yeniləşir, donor dildən ona məxsus olan heç nəyi götürmür - maddi linqvistik fakt alınmır. Deməli, bu zaman alınmadan deyil, "təsir" anlayışından söhbət getməlidir. Alınma isə yalnız leksik və morfoloji səviyyələrdə gerçəkləşir. Beləliklə, "alınma" anlayışı leksik və morfoloji vahidlərə şamil edildiyi halda, "təsir" anlayışı struktur məsələləri ilə bağlıdır (sintaktik struktur, semantik struktur, üslubi təşkilat və s.). Beləliklə, alınma hadisəsinin təsir hadisəsindən, "alınma söz" anlayışının "əcnəbi söz" və ya "əcnəbi sözləşmə" anlayışından differensiasiya edilməsi təklif olunur. Bunlar dildə ayrı-ayrı şeylərdir.

Sözləmə hadisəsinin daha da artıq izah edilməsi üçün internasionalizmlər və onların müxtəlif növləri (regionalizmlər, ekzotizmlər, arxaikləşməkdə olan sovetizmlər və s.) ilə alınma sözlər arasında oxşar və fərqli cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır. XX əsrdə 50-ci illərin sonu-60-cı illərin başlanğıcına qədər dilçilər internasional sözlərlə alınma sözləri eyni hesab edirdilər. 60-cı illərdə dünyanın ən informativ dillərində toplanmış əcnəbi mənşəli sözlərin sayca artması alimlərin diqqətini cəlb etdikdən və bu xüsusi leksik fond tədqiqat obyektinə çevrildikdən sonra tədricən əvvəlki mövqə köhnəldi. Hazırda məlumdur ki, alınma sözlərlə internasional vahidlər bir-birindən fərqləndirilir. Ən azı üç müxtəlif sistemli, qohum olmayan dillərdə işlədilən eyni formalı və eyni mənəli sözlər internasionalizm adlanır. Ən çoxu iki müxtəlif sistemli qohum olmayan dildə və yaxud ancaq qohum dillərdə işlədilən analogi vahidlər isə alınma söz hesab edilir. Əlbəttə, həm internasional və həm də alınma morfoloji vahidlər də bu qəbildəndir. Ümumiyyətlə,

internasionalizmlər və onların alınma sözlərdən (eləcə də başqa oxşar vahidlərdən) fərqləri, həmçinin onlarla eyni və ya oxşar cəhətləri son illər dilçilərimiz tərəfindən kifayət qədər geniş öyrənilmişdir. Bununla yanaşı, burada bir şeyi qabarıq tərzdə qeyd etmək vacibdir ki, “alınma söz” və “alınma hadisəsi” anlayışlarını qarışdırmaq olmaz. Alınma bir hadisə kimi daha geniş, məhsul isə rəngarəngdir.

Beləliklə, alınma hadisəsi leksik və morfoloji alınmaları əhatə edir. Leksik alınma (“sözalma”) hadisəsi nəticəsində dilə mənşə strukturuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər gətirilir. Bu sözlər hansı dillərdə işlək olmasına görə "sadəcə" alınma söz və ya internasionalizm (beynəlxalq söz) adlanır. Həm alınma sözlərin, həm də internasionalizmlərin dilə gətirilməsinə sözalma deyilir, lakin sözalmanın nəticəsi yalnız alınma sözlər deyil. Alınma sözlərlə internasionalizmlər arasında leksem kimi heç bir fərq yoxdur, onların hər ikisi eyni funksiyaları yerinə yetirir. Internasionalizmlər özü iki qismə ayrılır: klassik internasionalizmlər və müasir internasionalizmlər. Klassik internasionalizmlərin bir hissəsi vaxtilə dünya dillərinə birbaşa latın, yunan, qədim Misir, qədim yəhudi, ərəb, türk, sanskrit, Çin və s. dillərindən yayılmışdırsa, ikinci qismi bizim günlərimizdə yaradılır və yayılır. Məlumdur ki, müasir dillərin böyük bir hissəsində latın və yunan dillərindən "yadigar" qalmış çoxlu sayda morfem və ya morfem parçaları vardır. Başlıca olaraq həmin dillərin terminoloji sistemində alimlər tərəfindən bu morfemlər bir-biri ilə süni şəkildə birləşdirilir və söz-termin yaradılır. Məsələn, latın dili V əsrdə Roma imperiyasının dağılmasından sonra sıradan çıxsa da, bu dilə məxsus morfemlər dünyanın müxtəlif dillərinin leksik- morfoloji sistemində öz yerini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Klassik alınmalar ibtidada morfoloji vahid kimi yayılır. Məsələn, rus və ingilis dillərindən hər birində klassik morfemlər min iki yüzə yaxın olduğu halda, Azərbaycan dilində və başqa türk dillərində onların sayı olduqca azdır. Bu halda həmin dillərdən Azərbaycan dilinə gətirilən klassik mənşəli söz və terminlər “alınma” hesab edilirsə, rus və ingilis dilləri üçün “alınma” sayılmır: bu dillərdə alınma - yalnız morfemlərdir (“kosmo-“, “astro-“, “-navt” və s.).

Dünya dillərində alınmaların da müxtəlif növləri vardır:

1) zəruri alınmalar; 2) lazımsız alınmalar; 3) regional alınmalar; 4) müxtəlif sistemli dillərdən alınmalar; 5) qohum dillərdən alınmalar; 6) qonşu dillərdən alınmalar; 7) ikidillilik (çoxdillilik) şəraitində alınmalar; 8) uzaq coğrafi areallardan alınmalar; 9) vasitəli alınmalar; 10) vasitəsiz alınmalar; 11) qayıdış (geriyə) alınmalar; 12) ikili alınmalar; 13) yazılı alınmalar; 14) şifahi alınmalar və s.

Belə bölgü dilə gətirilən yad mənşəli leksik vahidin sözalan dil daxilində assimilyasiya edilməsi və ya mənimsənilməsi dərəcəsinə görə müəyyənləşdirilir. Çünki mənimsənilmə alınma hadisəsinin tərkib hissəsidir. Avropada isə ikidillilik və ya çoxdillilik şəraitində alınmaların iki formasına təsadüf edilir: a) sözlərin bir qismi

mənbə dildəki şəkildə işlədilir; b) sözlərin ikinci qismi assimilyasiya edilərək, sözalın dilin yazı və tələffüz normalarına uyğunlaşdırılır.

İndiyədək bütün dillərdə kifayət qədər güclü çoxşaxəli alınma sözlər fondu təşəkkül tapmışdır. Bu sözlərin kəmiyyət göstəricisi onların saysız-hesabsız cərgələr yaratmasına imkan verir. Cərgələr isə milli dil sistemində özünə layiqli yer qazanıb işlənmə tezliyi əldə etdikcə və dil daşıyıcılarının diqqətini cəlb etdikcə onların üzvlənməsi ehtimalı çoxalır. Rekurrent formada təkrarlanan hissələr üzvlənir, başqa hissələrdən seçilərək, dil daşıyıcılarının da, alimlərin də diqqətini cəlb edir, əksəriyyət tərəfindən tanınmağa başlayır. Bundan sonra isə dil daşıyıcıları linqvistik maraq nəticəsində və ya ehtiyac səbəbindən analogi strukturlu əcnəbi dil vahidlərini seçib öz dillərinə gətirirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində “-asiya”, “-logiya”, “-iyyət” sonluqlu saysız-hesabsız alınmalar işlədilməkdədir: plantasiya, transformasiya, formasiya, aviasiya, konservasiya, motivasiya, translyasiya, prezentasiya, informasiya və s.; cəmiyyət, vəziyyət, əziyyət, məziyyət, hürriyyət, məiyyət, rəiyyət, kəmiyyət, keyfiyyət və s.; filologiya, biologiya, leksikologiya, semasiologiya və s. Belə sıralar böyüdükcə dil daşıyıcıları rekurrent hissələri tanımağa başlayırlar və son nəticədə onların analogi və oxşar yad dil sözlərinə maraqları artır, sözalma populyarlaşır. Misal üçün, “-logiya” sonluğunun nüfuz qazanması Azərbaycan dilində məşhur olan “-şünaslıq” hissəciyini arxa plana keçirir. Azərbaycanlılar üçün yeni fəaliyyət sahəsi ola biləcək “çinşünaslıq” variantının “sinelogiya” ilə əvəz olunmasında belə sıraların və üzvlərinin mühüm rolu ola bilər. “-şünas” sonluğunun işlənmə dairəsi nisbətən dar olduğu halda (azərbaycanşünaslıq, şərqşünaslıq, ərəbşünaslıq, təbiətşünaslıq və s.), “-logiya” daha geniş miqyasda işlədir (türkologiya, türkşünaslıq yox; selenologiya, ayşünaslıq yox; leksikologiya, sözşünaslıq yox).

Sözalmağa təsir edən üç əsas amil müəyyən edilir və aşağıdakı kimi təsnif edilir: dillər arasında təmas, mədəni və sosial amillər və linqvistik amillər. Belə qeyd edilir ki, birinci amil, dillər arasında əlaqə, verilmiş bir dilə daxil olan sözlərin sayını ən aydın şəkildə müəyyən edən amildir. Bununla belə, o da qeyd olunur ki, yalnız iki dil qrupunun təmasda olması sözalmağa zəmanət vermək üçün kifayət deyil. Əlaqənin xarakteri, məsələn, iştirak edən dillərin həyatın eyni və ya fərqli sahələrində istifadə edilib-edilməməsi vacibdir. Sonra ikinci və üçüncü əsas təsir edən amillər nəzərdən keçirilir. Ticarət əlaqələri və siyasi üstünlük kimi mədəni və sosial amillərin müxtəlif növləri təsvir edilmişdir. Nəticə etibarilə, sözalmanın təsadüfi bir proses kimi izah edilə bilməyəcəyi təklif olunur. Əksinə, çoxsaylı amillərin hamısı kompleks şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olur və müxtəlif dillərdən fərqli elementlərin qəbuluna təsir göstərir. Həmçinin qeyd olunur ki, bu sahədə gələcək tədqiqatlar sözalmağa təsir edən amilləri araşdırarkən rəqəmsal texnologiyaların və sosial medianın yaranması kimi sosiolinqvistik təsirlərin bu daha yeni üsullarına daha çox nəzər salacaq.[12]

Ümumiyyətlə, müəyyən dil daşıyıcısı olan bir xalq hansısa kəşfin həyata keçirilməsi ilə, hansısa yeniliyin açılması ilə ortaya konkret bir ideya atmış olur və həmin ideya başqa xalqlar arasında yayılmağa başlayır. Bütün bu proseslər tarixən olmuşdur və bizim günlərimizdə də cərəyan edir. Oudur ki, bu cür hadisələri müvəffəqiyyətlə müşahidə etmək mümkün olur. Alınma sözlər özləri ilə reseptor dilə yeni ideyalar gətirmiş olur. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sübutlar göstərir ki, iki dil bir-biri ilə təmasda olduqda, leksik və fonetik alınma da daxil olmaqla, dil yerdəyişmə situasiyaları baş verəcəkdir. Dil təması müstəmləkəçilik, miqrasiya, ticarət və ya başqa millətlərin yaşadığı yeni torpaqların işğalı kimi müxtəlif dillərdə danışan qrupların qarşılıqlı əlaqədə olduğu vəziyyətlərdə baş verir. Dil təması nəticəsində bir dildə danışanlar başqa bir dildə danışanlardan mənəbə dil adlandırılan sözləri qəbul edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. İkidillik şəraitində antroponimlər. Azərbaycan-rus ikidilliyi. – Bakı, 1990.
2. Məmmədov İ., Həsənov H. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, 1990.
3. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər Bakı, 1991.
4. Greavu A. A Classification of Borrowings: Observations from Romanian/English Contact “Lucian Blaga” University.
5. Sapir E. Language, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
6. Амирова Т.Г. Заимствование И его роль в развитии и обогащении синонимии. - АКД, – Баку.
7. Беликов В.И., Никольский Л.Б. Культурологический и социолингвистический аспекты изучения лексических заимствований в восточных языках. - Лексические заимствования в языках зарубежного Востока. - М., 1991.
8. Благонравова К.Л. Индийские заимствования и функциональная стратификация тайского языка. - М., 1991.
9. Дорофеева Т.В. Роль английских заимствований в лексике малайзийского языка. Лексические заимствования в языках зарубежного Востока. - М., 1991.
10. <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/3342>
11. <https://asianabsolute.co.uk/blog/creation-and-resistance-to-borrowings-in-the-english-language/>
12. <https://aithor.com/essay-examples/borrowing-in-linguistics-and-their-types>

İlahə Məmmədova, Səidə Orucova Dil əlaqələri zəminində sözalma problemi

Xülasə

Dilçilikdə sözalma bir dil və ya ləhcənin başqa dil və ya ləhcə ilə təmas nəticəsində dəyişməyə məruz qaldığı dil dəyişikliyi növüdür. Sözalmanın tipik hallarında bir dildə danışanlar (“resipient” dil) öz nitqlərində fərqli dildə (“mənəbə” və ya “donor” dil) olması səbəbindən məruz qaldıqları yeni linqvistik xüsusiyyəti qəbul edirlər. Sözlərin alınması hər bir dilin lüğət tərkibinin formalaşmasında və zənginləşməsində əsas resurslardan biridir. Məqalə sözlərin alınmasının linqvistik faktorlarla sıx əlaqəli bir proses olmasından, bu proses zamanı qarşıya çıxan problemlərdən, sözalma fəaliyyətlərinin dillərə böyük təsir göstərməsindən və onun öyrənilməsinin faydalarından bəhs edir. Dünyada eləbir dil yoxdur ki, sözalmanın təsirinə məruz qalmamış olsun. Məqalədə sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr nəticəsində bir dildən digər dilə söz və terminlər keçməsi, başqa dillərdən söz götürməyin səbəbləri, dünya dillərində alınmaların müxtəlif növləri, sözalmaya təsir edən amillər araşdırılmışdır. Müəlliflər sözalmanın təhlil edilməsini vacib hesab edir və bu təhlilin sözalma prosesin zənginliyini və mürəkkəbliyini ortaya çıxardığını vurğulayırlar.

İlahə Məmmədova, Səidə Orucova

The Problem of Word Borrowings on the Basis of Language Relations Summary

In linguistics, word acquisition is a type of language change in which one language or dialect undergoes change as a result of contact with another language or dialect. In typical cases of articulation, speakers of one language (the “recipient” language) adopt a new linguistic feature to which they are exposed due to the presence of a different language (the “source” or “donor” language) in their speech. Acquiring words is one of the main resources in the formation and enrichment of the vocabulary of any language. The article talks about the fact that word acquisition is a process closely related to linguistic factors, the problems encountered during this process, the great influence of word acquisition activities on languages and the benefits of its study. There is no language in the world that has not been affected by word processing. The article examines the transfer of words and terms from one language to another as a result of social, economic, political, and cultural relations, the reasons for borrowing words from other languages, various types of borrowings in world languages, factors affecting word acquisition. The authors consider it important to analyze word acquisition and emphasize that this analysis reveals the richness and complexity of the word acquisition process.

Илаха Мамедова, Саида Оруджова

**Проблема усвоения слов на основе языковых отношений
Резюме**

В лингвистике приобретение слов — это тип языковых изменений, при котором один язык или диалект претерпевает изменения в результате контакта с другим языком или диалектом. В типичных случаях артикуляции носители одного языка («языка-реципиента») усваивают новый языковой признак, которому они подвергаются благодаря присутствию в своей речи другого языка («исходного» или «языка-донора»). Усвоение слов является одним из основных ресурсов формирования и обогащения словарного запаса любого языка. В статье говорится о том, что усвоение слов представляет собой процесс, тесно связанный с языковыми факторами, о проблемах, возникающих в ходе этого процесса, о большом влиянии деятельности по усвоению слов на языки и о пользе ее изучения. В мире нет языка, на который не повлияла бы обработка текста. В статье рассматриваются перенос слов и терминов из одного языка в другой в результате социальных, экономических, политических и культурных отношений, причины заимствования слов из других языков, различные виды заимствований в мировых языках, факторы, влияющие на усвоение слов. Авторы считают важным проанализировать усвоение слов и подчеркивают, что этот анализ раскрывает богатство и сложность процесса усвоения слов.

Rəyçi: fil.f.d. dos. V.Ağabəyli